

Түрсүн Х.М.¹, Мамбетов Б.²

¹профессор, тарих ғылымдарының докторы, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²докторант, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Қазақстан, Түркістан қ.

ОТАНДЫҚ ТАРИХИ ТҰЛҒАТАНУ ӘДІСНАМАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ

Мақала отандық тарих ғылымында тұлғатану бағытының методологиялық мәселелері бойынша тың тұжырымдар жасауға арналады. Тақырып бойынша ғылыми ізденіс жүргізудің басты мақсаты тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру үшін отандық тұлғатанудың методологиялық проблемаларына талдау болып белгіленген. Кеңестік және посткеңестік гуманитарлық кеңістікте тарихи тұлғатанудың методологиясында қолданылған әдіс-тәсілдер идеологиялық ұстанымдарға тәуелді болғандықтан да зерттеу нысандарының тарихи оқиғалар мен құбылыстардағы орны мен рөлі жеткілікті бағасын ала алмады. Сол себепті де тарихи тұлғалардың өмірбаяны мен қоғамдық-саяси қызметі және шығармашылығын талдау мен бағалауда субъективтік тұжырымдар мен пікірлерге жол берілді. Отандық тұлғатанудың қазіргі заманғы методологиялық әдіс-тәсілдерін қолдана отырып тарихи тұлғалардың қызметі мен тарихтағы алар орнын бағалаудың өлшемдерінің қалыптасуы тарих мазмұнын жаңалауда объективтік тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді. Мақалада кеңестік тұлғатануда қолданылған партиялық-мемлекеттік номенклатура тұжырымы элиталық тұжырымның әдіс-тәсілдерімен салыстырыла талданады. Партиялық-мемлекеттік номенклатура тұжырымы идеологиялық ұстанымдарға тәуелділігіне балама ретінде тарихи зерттеулерде элиталық тұжырымды қолданудың артықшылықтары айқындалады. Тарихи оқиғалар мен құбылыстарды элиталық көзқарас әдіс-тәсілдерімен қарастыра отырып, жекелеген тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылығына баға берудің методологиялық өлшемдері ұсынылады. Отан тарихындағы тұлғаларды ұлттық-мемлекеттік мүддеге жасаған қызметі арқылы бағалаудың ғылымилығы туралы тұжырымдар жасалған. Отандық зерттеушілердің еңбектерінде тарихи тұлғатану методологиясының жекелеген аспектілері ғана қарастырылғандығын ескерер болсақ, мақалада қол жеткен ғылыми нәтижелер осы саланың теориялық негіздерін толықтыруға қызмет етеді. Содан да мақалада тұжырымдалған тарихи тұлғалар қызметін бағалаудың өлшемдерін тарих мазмұнын жаңалауда, ғылыми зерттеу жұмыстарында және арнайы пәндердің мазмұнында қолдануға болады.

Түйін сөздер: тарих методологиясы, тарихи тұлғатану, саяси элита.

Tursun Kh.M.¹, Mambetov B.²

¹Professor, doctor of historical Sciences, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²Doctoral student, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru.

Ahmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Kazakhstan, Turkestan

National Interest in the Methodology of Domestic Historical Personality

The article aims to make final conclusions on methodological issues of personalities in national history. The main purpose of the research on this topic is the analysis of methodological problems of personalities with the aim of forming an independent historical consciousness. Since the methods used in the methodology of historical personalities in the Soviet and post-Soviet space depend on ideological

principles, the place and role of research objects in historical events and phenomena have been underestimated. Therefore, subjective judgments and conclusions were made in the analysis and evaluation of biographies, social and political activities and the work of historians. Formation of criteria for assessing the position of historians and their place in history using the modern methodological approach of national personality allows us to draw objective conclusions when updating the content of history. The article analyzes the wording of the party-state nomenclature used in the Soviet personalities, with the methods of elite conclusions. As an alternative to the ideology of the party-state nomenclature, the advantages of using the concept of elite in historical research are defined. Considering historical events and phenomena with an elite approach, we present the methodological criteria for assessing the socio-political activity and creativity of individual historians. Conclusions about the scientific assessment of individuals in the history of the Fatherland for their service to national-state interests are made. Considering that only certain aspects of the methodology of historical personalities are considered in the works of domestic researchers, the scientific results achieved in the article complement the theoretical foundations of this industry. The criterion for evaluating the activities of historical personalities can also be used to update the content of history, scientific research and the content of special disciplines.

Key words: methodology of history, historical personality, political elite.

Турсун Х.М.¹, Мамбетов Б.²

¹профессор, доктор исторических наук, e-mail: tursunhazret@mail.ru

²докторант, e-mail: Bek.kz.8080@mail.ru

Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави,
Казахстан, г. Туркестан

Национальный интерес в методологии отечественной исторической персоналии

В статье рассматриваются окончательные выводы по методологическим вопросам персоналии в отечественной истории. Основной целью научного исследования по данной теме является анализ методологических проблем персоналии с целью формирования исторического сознания. Поскольку методы, используемые в методологии исторической персоналии на советском и постсоветском пространстве, зависят от идеологических принципов, то место и роль исследовательских объектов в исторических событиях и явлениях были недооценены. Поэтому субъективные суждения и выводы были сделаны при анализе и оценке биографий, общественно-политической деятельности и творчества исторических личностей. Формирование критериев оценки исторических личностей и определение их места в истории с использованием современного методологического подхода отечественной персоналии позволяет сделать объективные выводы при обновлении содержания истории. В статье анализируются формулировки партийно-государственной номенклатуры, использованные в советской персоналии, с методами элитных выводов. В качестве альтернативы концепции партийно-государственной номенклатуры определены преимущества использования концепции элиты в исторических исследованиях. Рассматривая исторические события и явления с элитарным подходом, мы представляем методологические критерии оценки общественно-политической активности и творчества отдельных личностей. Сделаны выводы о научности оценки личностей в истории Отечества по их службе национально-государственным интересам. Учитывая тот факт, что в работах отечественных исследователей рассматриваются только определенные аспекты методологии исторической персоналии, достигнутые в статье научные результаты служат дополнением теоретических основ этой отрасли. Критерий оценки деятельности исторических личностей также может быть использован при обновлении содержания истории, научных исследований и содержания специальных дисциплин.

Ключевые слова: методология истории, историческая персоналия, политическая элита.

Кіріспе

Тарих ғылымы да өзге ғылым салалары сияқты дамуы мен қалыптасуында іркіліске ұшырататын проблемалардан кенде емес. Кеңес Одағының ыдырап, посткеңестік кеңістікте тәуелсіз мемлекеттердің пайда болуы тарих ғылымының алдына осындай проблемаларды тосты. Ол проблемалар ең алдымен ғылымның

методологиялық мәселелерінен туындады. Отан тарихының тұлғатану бағыты еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге дамудың жана форматына ауысты. Осы бағытта қоғамдық ғылымдар саласында атқарылған іргелі зерттеулер баршылық. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаев «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие бола-

тыны белгілі» (Назарбаев, 2018) деп тарихи тұлғатанудың басты міндетіне айқындық берді. Дегенде, осындай күрделі мәселенің түйіні отандық тарих ғылымындағы тұлғатанудың теориялық-әдіснамалық мәселелері арқылы тарқатылатындығы белгілі. Ал қазіргі тарихи тұлғатану бағытының даму деңгейі, қалыптасқан ғылыми тұжырымдар мен өлшемдер алдағы атқарылатын міндеттерді іске асыру үшін де мәселені жаңа көзқарастарға негізделген әдіс-тәсілдермен бағамдауды қажет етеді.

Қазіргі кездегі тарихи танымның теориясы жаңа парадигмалық тұжырымдармен толықтырылуда. Тарихшыдан талап етілетін осы құндылықтық өзгерістер маркстік-лениндік «ақыл-ой алыптарының» тұжырымдарынан қол үзіп, ізденіс тақырыптарын қарама-қарсы бағыттарға ауыстырғанымен кейбір тарихшылардың ескі таным тәсілдері мен қағидаларынан қара үзіп кете алмағандығынан тұлғатану бағытында елеулі олқылықтар орын алуда. Оның басты себебі, отандық тарихи танымдағы ұлттық мүдде ескерілмей, тарихи ақиқат жеткілікті ашылмауы, нәтижесінде тұлғалардың тарихтағы орны мен атқарған рөліне қатысты жаңсақ тұжырымдарға жол беріледі.

Ғылыми ізденіс барысындағы осындай қайшылықтардың тарихи танымға ықпалы туралы А.Я. Гурьевич мынадай тұжырым жасайды: «В обстановке растущего и по временам делающегося агрессивным национализма и шовинизма возникают или возрождаются всякого рода псевдоисторические мифы и измышления. Одновременно в условиях нарастающей интеллектуальной безответственности части гуманитариев расшатывается и делается все более проблематичным понятия исторической истины» (Гурьевич, 1996 : 9). Ғылыми теориялық-әдіснамалық негіз орнықпай тұрған кезеңде бұндай жалған тарихи мифтер, әсіресе кеңестік тарихнамада қызметі мен көзқарасы таптық тәсілмен бағаланған жеке тұлғаларға қатысты жасалып, оларды «коммунистік тұғырдан түсірмеуге» және тоталитарлық биліктің саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан қайраткерлердің қызметін біржақты дәріптеу түрінде қарама-қайшылықтар орын алуда. Тақырыптың мәні ғылыми ойдағы осы қарама-қайшылықты жоюға бағытталған аралық ұстанымдар іздестіру болмақ. Тұлғатанудағы бұндай ортақ әдіс-тәсілдер тұлғатану методологиясын теориялық тұрғыда толықтырады және ғылыми зерттеулер үшін қолданбалық сипатқа ие болады.

Тақырып нысаны отандық тарихи тұлғатанудың методологиясы, пәні тарихи тұлғалар қызметін бағалау мен оны тарихи танымда қолдану болып айқындалады. Осыған байланысты тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметін бағалау мен олардың тарихи оқиғаларға ықпалын айқындауда ұлттық-мемлекеттік мүддеге жасаған ықпалы арқылы бағалау өлшемдерін анықтау тақырыптың өзектілігін құрайды.

Отандық тарихнамадағы тұлғатану бағыты ХХ ғ. басындағы ұлттық элита өкілдерінің шығармашылық қызметінен бастау алды. Ә.Бөкейхановтың «Қазақ» газетінде ұлттық элитаның жеке тұлғалары туралы жарияланған мақалалары (Бөкейханов, 1915) тұлғатануға қатысты тарихи жазбалардың алғашқы үлгілері болды. Бұл еңбектер билік жүйесінің қыспағына түспеген, демократиялық қағидалар мен еркін ойға негізделгендіктен онда ұлттық мүдде ашық та батыл айтылуымен ерекшеленеді. Өкінішке орай отандық тұлғатанудағы бұл бағыт белгілі себептермен кең өріс ала алмады. Ал тоталитарлық жүйе нығайған кезде жарық көрген тұлғатану тақырыбындағы зерттеудің үлгісін кеңестік тарихшы Ғ. Тоғжановтың еңбегінен көреміз (Тоғжанов, 1932). Ресми биліктің ыңғайымен тарихшы бұл еңбегінде А.Байтұрсынов бастаған ұлт зиялылары қазан төңкерісі мен азамат соғысы жылдарында ұлтшылдық бағытта контрреволюциялық рөл атқарды деп биліктің ұстанымын алға тартады. Осы мазмұндағы еңбектердің қатары едәуір, бірақ олардың мәселені қарастыруы бір сарында болғандықтан оларға тоқталудың қажеттілігі аз. Оның үстіне 30-жылдары Алаш пен Алашорда тақырыбына қалам тарту іс жүзінде тоқтатылып, Алаш қозғалысын жан-жақты зерттеуге тыйым салынуына байланысты бұл бағыттағы зерттеулер мүлдем тоқырап қалды.

Әрине, тарихи оқиғалар мен құбылыстарға талдау жасағанда «көрнекті мемлекет, қоғам қайраткерінің өмірі дегеніміз белгілі бір адамгершілік және әлеуметтік бағдарлар жүйесіндегі оның нақты ойлары мен әрекеттері ғана емес, ол сонымен бірге тұлғаның өзі саясат сахнасынан кеткеннен кейінгі де қоғамдық үдерістерге жасайтын ықпалы» (Волконогов, 1990 : 4) екендігін ескерсек тарихи тұлғалар алдағы уақытта да ғылыми ойдың нысаны болып қала бермек. Осыған байланысты большевиктер көсемі В.И. Лениннің өзіне тән категориялықпен «Пролетариатқа саяси қайраткерлердің тірісі

және өлісі туралы да шындық керек, өйткені саяси қайраткер атына шын мәнінде лайық болғандардың тәні бақилық болса да олар саясат үшін өлмейді» (Ленин, 1973 : 8-9) деген тұжырымын ондай шындық тек партиялық номенклатураның қолындағы көзсіз қаруға айналған пролетариат үшін ғана емес, жалпы тарихи таным үшін де қажет деген түзетулермен қуаттауға болады.

Тарихи ойдың дамуы барысында қалыптасқан әдіснамалық кереғарлықтар (катаклизмы) тарихи жадты жойып, уақыт сабақтастығына қауіп төндіреді деп бағаланады. Бұл жағдай тарихшыға үлкен жауапкершілік жүктейтіндігі белгілі. Осы мәселеге әдіснамалық тұрғыда мән берген М. Шоқайдың «Тарих жазудың екі жолы бар. Бірінші жолы: зерттеуші өмірде болып өткен оқиғаларды көңіл қойып жинастырады», «мәліметтерден өзін бейтарап ұстай отырып, талдау жүргізеді». «Екінші жолы: зерттеуші көздеген мақсаттарын күні бұрын белгілеп алады да, соған жету үшін оқиғалар құрастырады», «мұндай тарихшылар өзін бейтарап ұстаудың орнына оқиғаларға партиялық тұрғыда талдау жасайды» (Шоқай, 2007 : 202-203) деген тұжырымның мәні зор. Тарихи танымның тәсілдері туралы М. Шоқайдың 1931 ж. жасаған осы тұжырымы ешқандай да сәуегейлік емес, тарих ғылымының іргелі әдіснамалық қағидалары болып шыққандығына отандық тарих бойынша қалыптасқан кеңестік тарихнаманың теориясы мен мазмұны көз жеткізіп берді. Осыған байланысты қазіргі кездегі тарихи санада ақиқатты тану және танытудың мәселесі туындайды.

Бұл туралы елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты еңбегінде «Ғасыр басында мемлекет мүддесін ойлаған ұлы қазақтардың жеке басының тағдыры да қасіретті болды. Алайда, ұлттық жігер мен толысқан зерде сабағы ұмыт болған жоқ» – деп жазады (Назарбаев, 1999).

Тарихи сана қалыптастырудағы тұлғатану

Тарихи ақиқаттың тарих мазмұнынан көрініс табуы бір-бірімен тізбектелген көптеген факторларға байланысты екендігі белгілі. Атап айтқанда, тарихи шынайылық ғылыми адалдыққа, автордың қолында нақты деректердің болуына, тарихшының идеологиялық позициясына, ол өмір сүрген қоғамның саяси құрылымына, тарих мазмұны қалыптасқан кезеңдегі елдегі ахуал, тіпті оның өзге тарихшылармен қарым-қатынасы сияқты мәселелерге де байланысты

болмақ. Міне, осындай субъективтілігі айқын көп сатылы үдерісте тарихи ақиқат билеуші таптың, партияның, адамдар тобының, «қазіргі заманның қажеттілігіне, мақсатына» қарай түрлі сипатта ұсынылуы мүмкін.

Тарихи ақиқатты тану мәселесі ежелден-ақ ғылыми ойдың қызығушылығына айналып келгені оның үнемі бұрмалаушылықпен астасып жатуында. Өйткені, ақиқатты бұрмалау жалған тарих қалыптастырудың негізі. Ғылыми әдебиетте жалған тарих жасаудың негізінен үш түрі аталады. Оның бірі – кездейсоқ дәйектік қателерден тұрады. Тарих оқулықтарынан орын алған бұндай бұрмалаушылық көбіне кәсіби біліксіздіктен туындайды. Жалған тарих жасаудың екінші түрі – тарихи ақиқаттың бір бөлігін жабық тақырыпқа айналдыру, ол туралы қасақана үндемеу. Оның мысалы ретінде отан тарихының «ақтаңдақ» тақырыптарын атасақ болады. Отан тарихында қазіргі кезде де «ақтаңдақ» тақырыптар сақталып келеді. Солардың ең бастысы – алаштық қайраткерлер мен большевиктік номенклатура арасындағы саяси күрес. Бұл тақырыпты игеруге Алаш қозғалысына қатысты ғылыми айналымға ұсынылған деректер кешені сәуле түсіргендей болғанымен де онда ұсынылған тың деректерді ғылыми талдаудың өзі орнықты әдіснамалық негізсіз тарихи танымға жол табуы қиын. Жалған тарих жасаудың үшінші түрі – тарихты ашықтан-ашық бұрмалау. Тарихи танымда әлдеқандай мақсат көздеген жеке тарихшылардың мақсатты әрекеті ретінде бұл фактор зиянды сипат алады. Кеңестік тарихнамадағы жеке тұлғалардың тарихтағы орнын айқындауда соңғы фактордың ықпалы қатты сезілді, оның салдары қазіргі кезде де жойыла қойған жоқ.

Кеңеске қарсы буржуазиялық ой-пікірлер деп бағаланған М. Шоқайдың ғылымда үстемдік еткен таптық көзқарасты әшкерелейтін мынадай тұжырымдарының мәні зор. Оның «Большевиктер жалпы ғылымда бейтараптықты мойындамайды. Ғылым олар үшін таптық күрестің баламасы» (Шоқай, 2007 : 203) деген пікірлерінде тарихи сана қалыптастырудың саяси кілтпандары айқындалған.

Ол тұлғатануға қатысты ұлттық зиялы деп кімдерді айтамыз дегенге «...белгілі бір мұрат-мақсаттарының соңында жүрген және сол белгілі мұрат-мақсаттары төңірегіне жиналған оқымыстыларды ғана зиялы деп айтуға болады. Ұлттық зиялылар қатарына тек өз халқының саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына қалтқысыз қызмет ете алатын адамдар ғана

кіре алады» деп баға береді. Демек, тарихи сана қалыптастыру басты міндеттерінің бірі болып саналатын зиялыларға «тек жүктелген міндеттерді атқарумен ғана шұғылдану жеткіліксіз. Зиялылар өз халқына қызмет етудің, халықпен ортақ тіл табыса білудің неғұрлым тиімді жолдарын таба білуі тиіс» (Шоқай, 2007 : 154).

М. Шоқай Ш. Уәлихановтың трагедиясын «Батысшылдығы» пұшайман жағдайға душар еткен Шоқан трагедиясының қайнар көзі жат адамға айналып қалам деп қорқуында емес, жат адамға айналып қалуында еді» (Шоқай, 2007 : 155) деп тұжырымдайды. Бұл тұжырымның танымдық маңызы ескерілмегендігін кеңестік қоғамда таптық идеяға иланып, ұлттық құндылықтардан қол үзіп қалған кейбір қайраткерлерге де тән екендігіне жете мән берілмеуінен аңғарылады. Тарихи үдерістегі ұлттық мүдденің әрбір шегінісінің шынайы астарын осындай тосын көзқарастар арқылы бағамдай алар едік. М. Шоқай ХХ ғ. еуропалық ғылым мен өркениеттерінің жетістігі жағдайында таза ұлттық интеллигенцияның болуы мүмкін емес екендігін мойындайды, сонымен бір мезгілде оның көзқарасы бойынша еуропалық рухани құндылықтар ұлттық мәдениетке күштеп таңылмауы тиіс. Ол сондықтан да еуропалық мәдениеттің өрісіне тәуелді болған дүбәрә қазақтарды қуаттаған жоқ (Кодар, 2008:8).

Қазіргі заманғы ұлттық элитаның қалыптасуы өте күрделі даму жолынан өтті. Отарлық билік жағдайында дәстүрлі элитаның өкілдері еуропалық өркениеттің ықпалына тартылып, ұлт зиялыларының алғашқы легін құрады. Олардың кейбірі өз халқының мәдени-рухани құндылықтарынан орыс мәдениетін жоғары қойды. Бұл – уақыттың талабы деп білуіміз ерек. Осыған байланысты С. Сәдуақасов «православие миссионерлеріне адал көмекші» болып қызмет істеген Ы. Алтынсариннің тағдырын мысалға алады. Ол «өлерінің алдында өзіне бірде-бір орысты, тіпті достарын да жақындатпауды тапсырады. Осы атеист жаназасын шығаруға 99 молда шақыруды өсиет етеді. Ия, бұл білімді қазақтың бізге мүлдем түсініксіз қасіреті еді» дей келіп, Ш. Уәлихановтың да Алтынсарин тағдырын қайталағандығына тоқталып, Түркістанды бағындырған генерал Черняевтің қосынында офицер болып қызмет істеген өмірінің соңында орыс достарынан бас тартып, елеусіз қазақ ауылында дүние салғандығын, ал Ядринцевтің Шоқанның қайғылы өлімі еуропалықтарға қатаң ескерту болды деп жазғанын айтады (Сәдуақасұлы, 2002: 351-252).

С. Сәдуақасовтың атап отырған «орыс достары» дегенді көшпелілер өркениетін тізе бүктірген отарлық биліктің өктемдігі деп қабылдағанымыз орынды. Элиталық тұлға ретінде танылған Ш. Уәлихановтың қазақ жерін басқару жүйесін жетілдіру туралы ойлары, аға сұлтандық қызметке сайлануға әрекет жасауының билік тарапынан қолдау таппауы көп жайды аңғартса керек. Осы мәселеге элиталық көзқараспен баға берер болсақ, онда дәстүрлі қоғамның қазіргі заманғы қоғаммен кірігу үдерісінде жанадан қалыптасып келе жатқан ұлттық элита өкілдерінің осындай қасіретті тағдыры тарихтың оларға тартқан сыбағасы еді.

Отан тарихының мазмұнында оқиғалар мен құбылыстардың қарама-қайшылықты сипатын жоққа шығаруға болмайды. Тұлғатану саласында бұл мәселе кеңестік билікке қызмет еткен партиялық-мемлекеттік номенклатура мен алаштық үлгідегі ұлттық элитаны бір-біріне қарсы қою түрінде өткір сипат алды. Тұлғатанудың қазіргі заманғы әдіс-тәсілдерін қолдану осы бағыттағы зерттеулерге нақтылық береді. Дегенмен, жеке тұлғалар арқылы танылатын саяси, мәдени, рухани, ұлттық құндылықтардан туындаған көзқарастар мен ағымдардың тұтас болмысы қарама-қарсылықтардың бірлігі заңдылығы бойынша қарастырылып, ол құбылыстарды тұлғаландыру арқылы ашылатындығы айқын. Демек, қоғамдық-саяси қайшылықтардың сырын ашу үшін де тұлғалардың көзқарасы мен саяси қызметінде қаншалықты ащы шындықтар орын алса да ол ғылыми талдаудың нысаны болуы заңды. Сондай ашықтық пен турашылдық жағдайында ғана тарихи ақиқат елдің игілігіне айналады. Сонда ғана тарихтың қателігінен сабақ алынады. Бүгінгі интеллектуалдық тарихтың ұстанымы осы.

Тұлғатануда ең бастысы – тұлғаның өмірі мен қызметін жан-жақты бағалау. Кімді де болса біржақты мақтау немесе біржақты қаралауға жол беру – тарихтың шынайы мазмұнын ашуға кедергі болады. Қазіргі кезде кейбір тарихшылар жеке тұлғаларға тарихи баға беруден тартынады. Олардың пікірінше, шамшылдық сипатына қарай тарихи тұлғалардың кемшіліктерін талдап, оны жарнамалаудың қажеті жоқ деп «Жабулы қазан жабулы күйінде жата берсін», «Сен тимесең мен тимен, бадырақ көз» деген психологияға ерік береді. Ал бұл миссияны кейбір тарихшылар Нәзір Төрөқұловтың «Түркістан майданы революциялық-әскери кеңесінің Ерекше бөлімі мен Төтенше Комиссияның репрессиялық

әрекеттерін ақтай сөйлегендігі тарих кешіретін іс емес» (Қоңыратбаев, 1994 : 246) деп үлкен құлшыныспен атқарып, кейде тым асыра сілтеп жібереді. Бұл қисынға сүйенген тарихшы алашордашылар жайлы Сталинге жазған донос-тары үшін Т. Рысқұловты, Ә. Жангелдинді, С. Сейфуллинді және т.б. қайраткерлерді тарихтың сотына «сүйрей» жөнелер еді. Демек, тарихи тұлғалардың қоғамдық-саяси қызметіне сыңаржақ баға берудің ғылыми салмағы жоқ. Бұл жердегі методологиялық ұстаным тарихилық және объективтілік болуы тиіс.

Салыстыру үшін мысалға алынған бұл дәйек тарихшының қатал да әділ үкім шығарып отыратын сот төрешісі болуға ұмтылуы сипатында тарихи танымға елеулі нұқсан келтіретіндігіне тағы да бір рет көз жеткізеді. Бұндай тәсілдер ақиқатты ашпайды, қайта оған көлеңке түсіреді. Осыған байланысты италиялық тарихшы Б.Кроченің: «Айыптау – біздің соттарымыздың (құқықтық және моральдық) бүгінгі күні өмір сүріп, әрекет етуші қауіпті адамдардың соттары екендігін танытатын үлкен айырмашылықты ұмыттырады, сонымен қатар өз уақытының сотының алдын көрген басқа адамдардың екінші рет сотталуы немесе ақталуы мүмкін емес... Тарихты мазмұндау желеуімен өзін сот төрешісі деп есептеп, бір жерде айыптап, ендігі бір жерде күнәларына кешірім жасаудың (бұл тарихтың ісі деп ойлап) ...көпшілік танығандай, тарихи мәні жоқ» (Карр, 1988 : 68) деген тұжырымын қуаттауға болады. Демек, интеллектуалдық тарихтың өзекті қағидасының бірі ретінде бұл талап тарихшы шығармашылығында – мейлі ол қаншалықты субъективті болса да, танымдық бағдарға алынса, тарих ғылымы ақиқатты айту миссиясына барынша жақындай түседі.

Тұлғатанудағы ұлттық мүдде

Отан тарихында тұлғатану мәселесі тың методологиялық ұстанымдарға зәру. Қоғамның өзгеруімен бірге тарихи тұлғаларға деген көзқарастар да өзгереді, тарихи танымның ұстанымдары да өзгереді. Бұл диалектикалық заңдылықта тарихшының ғылыми миссиясына қатысты жоғарыда аталған тұжырымдар тұрақтануы тиіс.

Тарихшы шындықты тани алуы, айта алуы, оны халыққа жеткізе алуы арқылы қоғамға қызмет жасайды. Тарихи ақиқат көпвекторлы көзқарастардың ортасында болуы мүмкін. Қазіргі танымға өзіміз қолдан жерлеген тоталитарлық қоғамның кеудемсоқтығы жүрмейді. Тәуелсіз тарихи сана қалыптастыруды бағдарға алған

тарихшының тұлғатанудағы кесімді сөзі топтың, таптың мүддесі үшін емес, ұлттың мүддесі үшін айтылуы тиіс.

Осындай теориялық тұжырым ұлылы-кішілі бабаларымыздың шынайы тұлғасын тануға методологиялық негіз болып, көпшіліктің танымдық қызығушылығын арттыруға қызмет жасайды. Бірақ бұл қызығушылық ол тұлғаларды түрлі тарихи жағдайларда жол берген қателіктері үшін жауапкершілікке шақыру мақсатын емес, олардың тарихтағы шынайы орнын анықтап, әлдеқандай пайдалы әрекетінен, тіпті ұлтқа қарсы жасаған әрекеттерінен болса да тиісті сабақ алуға қызмет етсе ғана өзін ақтамақ. Өйткені, тарихи тұлғаға толық та шынайы бағаны жеке адам емес, тек уақыт ғана беретіндігі есте болуы керек.

Тарих мазмұнын жаңалауда ұлттық мүддені алға салудың қажеттілігі әлі де айқын сезіле қойған жоқ немесе сезілгенімен де оны ашық айтудан тартынып келеміз. Тарихи танымдағы ұлттық мүдде деген не, ол қандай мақсатты көздейді? деген сауалдардың жауабы айқын. Тарихи зерттеулердегі ұлттық мүдде дегеніміз – мемлекетті қалыптастырған ұлттың мүддесі, яғни мемлекеттік мүдде деген сөз. Ұлттық мүдде тұрғысында қарастырар болсақ, тарихтың сабағы – ұлттық тұтастану, ұлттық өрлеу сияқты мәңгілік маңызы бар ұлттық идеяларға қызмет етеді. Осы мәселе тәуелсіздік жылдары қалыптасқан зерттеулерде нәтижелі көрініс тапты. Айталық, ұлттық саяси элита өкілдері белсене араласқан Түркістан ұлт-азаттық қозғалысы мен Түркістан мұхтариятының тарихын ұлттық мүдде тұрғысында қарастырмасақ осы құбылыстың отан тарихының құрамды бөлігі екендігін айқындай алар ма едік? Олай ете алмас едік. Ал біз оны бүгінгі ұлттық мүддеге сай тәуелсіздігімізге жол салған саяси құбылыс ретінде қарастырамыз. Өзбекстандық тарихшылар жәдитшілердің қызметіне баса мән беріп, Түркістан қозғалысындағы алаштық ықпалды ескермейді. Ортақ мұрадан өз тарихымызды аршып алып, игілігімізге жаратуымыз керек. Бұл деген өзге елдің тарихын барымталау емес, керісінше тарихи әділеттіліктің қалпына келтірілуі.

Ал ресейлік тарихшылар Алаш қозғалысын автономиялық қозғалыс тарихы шеңберінде ғана қарастырады, одан тереңге бармайды. Ресейлік мүдде одан тәуелсіздікке деген ұмтылысты көргісі келмейді. Өйткені, ресейлік біртұтастықты мақсат тұтқан ұлттық мүдде автономиялық қозғалыстың ұлттық тәуелсіздікке ұласуын қуаттамайды. Сол сияқты Алаш

қозғалысын ұлттық мүддеге сай бағаламасақ оның тәуелсіздікке ұмтылған басты идеясын дәлелдей және дәйектей алмас едік. Демек, тарихи танымдағы ұлттық мүдде дегеніміз мемлекет құраушы ұлттың ғана емес тұтастай мемлекеттің мүддесі деп бағалануы тиіс.

Осыған байланысты отандық тұлғатануға қатысты құнды тұжырымдар жасаған М. Қозыбаевтың «біз тарихтағы тұлғаларға өте мұқият қарағанымыз абзал. Көзі тірісінде мақтамай, көзі тайған соң даттамай, тарихи тұлғаларды бір түсті бояумен мәнерлемей, азаматтығын айтып, кемшілігін көрсетіп, болашаққа тағлым боларлықтай саяси портретін жасауымыз керек» (Қозыбаев, 1998 : 4) деген ұсыныстарын тұлғатанудың бастапқы өлшемдері түрінде қабылдаймыз.

Тұлғатанудың әдіснамалық ұстанымдары тұлғалардың ақиқат болмысын танып білуге және танытуға қызмет жасайды. Айталық, көптеген тұлғалардың қызметі белгілі бір адамдар тобының, сословиенің, таптың, партияның мүддесін іске асыруға арналды. Міне, осыған байланысты «жеке тұлға кімдердің мүддесін, неге олардың мүддесін және қандай тәсілдермен қорғады?» деген сұрақтың жауабы тұтастай құбылыстың тарихын тарқатады. Осы жағдай базбір зерттеулерде тарихи танымнан тыс қалады да, тарихи тұлғаның есімі ғана, онда да көбіне даңқы мен дақпырты аталып, тарихи мазмұн жартыкеш, біржақты сипат алады. Ал тарихта кейбір тұлғалар бір идеяның, бір қоғамдық-саяси құрылыстың, тіпті бір отанның ғана жолын қуумен шектелмегендігі мәселені күрделендіре түседі. Тарихи таным үдерісіндегі осы күрделіліктің түйіні тарқатылмаса тарихи сана ұлттық деңгейге көтеріле алмайды. Осыған байланысты Д. Кішібеков «тарих философиясын» зерттеу, қашанда қайшылықтар бетін ашу», дей келіп, оның «қиындығын бір мысал арқылы көрсетуге болады. Мәселен, КСРО құлады. Соның тарихын жазған автор М.С. Горбачевты да, Б.Н. Ельцинді де айтпай кете алмайды. Олардың бұл мәселеде рөлі елеулі болғаны рас. Ал осыларды жазған автордың ойларын жақтаушылар да, даттаушылар да шығады. Сөйтіп, барлығына кінәлі әлгілер емес, соны жазған автор болып шыға келмесіне кім кепіл?» (Кішібеков, 2002 : 73-77) деген сауалы тарихшыларды ойландыруы тиіс.

Осындай соқталы мәселелерден тұлғатанулық зерттеулердің ұстанымдары айқындалады.

Тарихи тұлғатануда дәстүрлі элита, алаштық элита, партиялық-мемлекеттік номенклатура және қазіргі саяси элита деп жіктелетін кезеңдерде қолданылған әдіс-тәсілдер әр алуан, соған сай тарихи ойға ұсынған тұжырымдары да бір-бірінен алшақ. Оның басты себебі тұлға қызметін бағалау өлшемдерінің әралуандығы. Кеңестік тарихнама партиялық-мемлекеттік номенклатураның қызметін коммунистік идеяға берілгендігі, интернационалдық құндылықтарға адалдығы сияқты өлшемдермен бағалады. Нәтижесінде тарихи тұлғаның ақ пен қара түстен ғана тұратын портреті қалыптасты. Адами сезімдері көлегейленген, ұлттық рухы тұмшаланған, таптық сананың идеалына айналған тұлғаның бейнесі тәуелсіз тарихи танымға қызмет жасай алмайды. Қазіргі тарихи танымда ұлттың тұтастануына қызмет жасағандығы, ұлттың рухын шыңдауға үлес қосқандығы сияқты өлшемдермен бағаланатын, адамға тән бүкіл болмысымен сомдалған тұлғалар қоғамның идеалына айналуы тиіс. Тұлғатанудағы ұлттық мүдденің мәнісі осы.

Қорытынды

Тарихи тұлғатану бағытында осы кезге дейін жүргізілген зерттеулердің молдығына қарамастан, ғылыми ойдың бұл саласының тәуелсіз тарихи сана қалыптастыру міндеттеріне сай жаңа әдіснамалық тәсілдерді қолдануға зәрулігі байқалады. Отан тарихының мазмұнындағы тарихи оқиғалар мен құбылыстарды, жекелеген тұлғалардың қызметін бағалауда ғылыми айналымдағы құжаттық деректерден тарихи ақиқатты табу, тану, таныту үшін жаңа әдіснамалық негіз қалыптастыруда ұлттық, мемлекеттік мүдде басты назарда болуы тиіс. Тарихи ақиқатты бүкпесіз және боямасыз тарихи танымға ұсынуды талап ететін бұл ғылыми және әлеуметтік фактор отан тарихының мазмұнын жалпыадамзаттық құндылықтарға сай жаңалайды және қоғамдық ойды тұрақтандырады. Сонымен бірге тұлғатанудың объективті өлшемдерін қалыптастыру мәселесі де тарихи оқиғалар мен құбылыстарды тұлғаландыруға қатысты жасалатын ғылыми тұжырымдарды тұрақтандырады. Сол үшін де «Ұлы даланың ұлы есімдері» бағытында атқарылатын кешенді жұмыстардың ғылымилығын арттыруда тарихи тұлғатанудың ұлттық мүддеден туындайтын өлшемдері теориялық-әдіснамалық тұрғыда негізделуі керек.

Әдебиеттер

- Бөкейханов Ә. (1915). Барлыбекті ұмытпасқа. //Қазақ. – 1915. – №90
- Волкогонов Д.А. (1990). Сталинизм: сущность, генезис, эволюция: доклад по совокупности работ на соискание ученой степени доктора исторических наук. – 07.00.02. – Москва. 47 с.
- Гурьевич А.Я. (1996) Историк конца XX века в поисках метода //Одиссей. Человек в истории. – Москва: Сода. – 368 с.
- Карр Э. (1988). Что такое история? – Москва, 250 с.
- Кодар А. (2008). Жизнь и творчество Мустафы Чокая: необходимость переинтерпретации. (с. 36-37) // XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ зиялылары және ұлттық мемлекеттілік: мұрағаттар, келелі мәселелер, келешегі. Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы.
- Кішібеков Д. (2002). Тарих үйретеді, тәрбиелейді. //Ақиқат, №11
- Қозыбаев М. (1998). Тарих зердесі. – Алматы: «Ғылым»
- Қоңыратбаев О. (1994). Тұрар Рысқұловтың қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі. (Түркістан кезеңі). Алматы: Қазақстан, 447 б.
- Ленин В.И. (1973). Полное собрание сочинений. изд. 5-е. – Москва: Политиздат. Т. 20, 532 с.
- Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы, «Атамұра», 1999. 296 б.
- Назарбаев Н.Ә. (2018). Ұлы Даланың жеті қыры // «Егемен Қазақстан». 21 қараша 2018 ж.
- Политические репрессии в Казахстане 1937-1938 гг. – Алматы: «Қазақстан». 1998. – 336 с.
- Сәдуақасұлы С. (2002). Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. Танымдық зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Алаш. 352 б.
- Тогжанов Г. (1932). О Байтурсунове и байтурсуновшине. – Алма-Ата-Москва.
- Шоқай М. (2007). Таңдамалы шығармалар. Үш томдық. 1-том. – Алматы: «Қайнар», 384 б.

References

- Bokeihanov A. Barlybekti umytpaska. //Qazaq. – 1915. – №90 [Bokeyhanov A. Without forgetting Barlybek.
- Gur'evich A. Ya. (1996) Istorikkonca XX veka v poiskahmetoda //Odissej. Chelovek v istorii.-Moskva: Soda, -368s. [Guryevich A. Ya. Historian of the late twentieth century in search of a method. // Odissey. Man in history. – Moscow: Soda, -368 p.]
- Karr Je. (1988). Chtotakoeistorija?. – Moskva. [KarrJe. Whatisthetr history? – Moscow]
- Kodar A. (2008). Zhizn' i tvorchestvo Mustafy Chokaja: neobhodimost' pereinterpretacii. (s. 36-37) // XX gasyrdyn birinshi zhartysyndagy kazak ziyalylary zhane ulttyq memlekettilik: muragattar, keleli maseleler, keleshegi. Respublikalykgylymi-tazhiribelikkonferenciya materialdary –Almaty. [Life and creativity MustafyChokay: The overpricing of the unobtrusive(p. 36-37) //Kazakh intelligentsia and national statehood in the first half of the twentieth century: archives, problems, prospects. Materials of the republican scientific-practical conference. -Almaty]
- Konyratbaev O. (1994). Turar Ryskulovtyn kogamdyk-sayasi zhane memlekettik kyzmeti. (Turkistan kezeni). -Almaty: Kazaqstan, -447 b. [Public-political and public service of TurarRyskulov (Turkestan period), -Almaty: Kazakhstan, -447 p.]
- Kozybaev M. (1998). Tarih zerdesi. – Almaty: «Gylym» [History Intelligence. -Almaty: «Science»]
- Kishibekov D. (2002). Tarih uiredi, tarbieleidi. //Aqiqat, №11 -73-77 b. [History teaches, educates. // Truth, №11 -73-77 p.]
- Lenin V.I. (1973) Polnoe sobranie sochineniya. izd. 5-e. -Moskva: Politizdat, T. 20. -532 s. [Lenin V.I. Complete Works. Edition 5th. -Moscow: Politizdat..T. 20. -532 p.]
- Nazarbaev N.A. (2018) Uly Dalanynjetyqyry. / «Egemen Qazaqstan». 21 qarawa [N.Nazarbayev.Seven facets of the great steppe.«Sovereign Kazakhstan» 21 November 2018 j.]
- Nazarbayev N.A. Tarih tolqynynda. – Almaty, «Atamura». 1999. 296 b. [Nazarbayev N.A. In the stream of history. – Almaty, «Atamura». 1999. 296 p.]
- Politicheskiye repressii v Kazakhstane 1937-1938 gg. -Almaty: «Kazakstan». 1998. – 336 s. [Political Repressions in Kazakhstan 1937-1938 – Almaty: «Kazakhstan». 1998. – 336 h.]
- Saduakasuly S. (2002). Eki tomdyk shygarmalar zhinagy. 1 tom. Tanymdyq zertteuler, makalalar. –Almaty: Alash. -352 b. [Collection of two volumes. Volume 1. Cognitive research, articles. – Almaty: Alash. – 352 p.]
- Shokai M. (2007). Tandamalyshygarmalar.Yshtomdyk.1-tom. – Almaty: «Qainar», -384 b. [Shokay Mustafa. Soundboard compositions.Three volumes.Volume 1.Almaty: «Kaynar», -384 p.]
- Togzhanov G. (1932), O Baitursunov i baitursunovshhine. -Alma-Ata-Moskva. [Togzhanov G.Baytursynov and baytursynovshhine. -Alma-Ata – Moscow]
- Volkogonov D.A. (1990) Stalinizm: sushhnost', genezis, jevoljucija: doklad po sovokupnosti rabot na soiskanie uchenoj stepeni doktora istoricheskikh nauk.-07.00.02. –Moskva, 47 s. [Volkogonov D.A. Stalinism: essence, genesis, revolution: report on the totality of works for the degree of Doctor of Historical Sciences. -07.00.02. – Moscow. 47 p.]